

УДК 343.21:349.6

12.00.02 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право

**ІСТОРИЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ВОДНИХ
РЕСУРСІВ ДО ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ
HISTORY OF CRIMINAL AND LEGAL PROTECTION OF WATER
RESOURCES AT THE BEGINNING OF THE XIX CENTURY**

Берднік І.В.,

кандидат юридичних наук, доцент,

професор кафедри кримінального права та правосуддя

юридичного факультету

Чернігівський національний технологічний університет

У статті проводиться дослідження історичного аспекту розвитку кримінального законодавства про охорону водних ресурсів до початку ХІХ ст. Здійснюється аналіз нормативно-правових актів до початку ХІХ ст. в сфері кримінально-правової охорони водних ресурсів. Дається характеристика складів злочинів в галузі водних ресурсів в законодавстві до початку ХІХ ст.

Ключові слова: кримінальне законодавство, вода, водні ресурси, водні об'єкти, кримінально-правова охорона.

В статье проводится исследование исторического аспекта развития уголовного законодательства об охране водных ресурсов до начала ХІХ ст. Осуществляется анализ нормативно-правовых актов до начала ХІХ ст. в области уголовно-правовой охраны водных ресурсов. Дается характеристика составов преступлений в области водных ресурсов в законодательстве до начала ХІХ ст.

Ключевые слова: уголовное законодательство, вода, водные ресурсы, водные объекты, уголовно-правовая охрана.

The article studies the historical aspect of the development of criminal legislation on the protection of water resources before the beginning of the XIX century. The analysis of normative legal acts in the field of criminal legal protection of water resources is being carried out. The characteristics of the composition of crimes in the field of water resources in the legislation of the beginning of the XIX century are given.

Key words: criminal legislation, water, water resources, water objects, criminal legal protection.

Постановка проблеми. З самого початку існування людства людина завжди була тісно пов'язані з навколишнім природним середовищем. Взаємодія людини та природи розпочалася 20-30 тисяч років тому. Звичайно, жодного правового регулювання цих відносин не було, оскільки на той час не існувало ні держави, ні права. Навіть з виникненням державно-правових інститутів можна стверджувати про відсутність правових норм, які б встановлювали відповідальність за порушення правил та норм використання природних ресурсів, в тому числі водних ресурсів. Це пояснюється достатністю природних ресурсів на той час. З виникненням нових видів діяльності людини, що потребують використання об'єктів природного світу у великих кількостях, виникає і недостача природних ресурсів. Щоб запобігти цьому необхідно дотримуватися правил охорони природи. Проте такі правила і норми порушувалися великою кількістю людей, що призвело до необхідності закріплення відповідальності за діяння, що мають несприятливі наслідки для природи.

Стан дослідження. Особливості розвитку кримінального законодавства про охорону водних ресурсів до початку XX століття були

предметом дослідження в роботах таких вчених, як: Буцко О.В., Гавриш С.Б., Кальонов С.Є., Кашепов В.П., Матвійчук В.К., Присяжний В.М.

Метою цієї статті є аналіз нормативно-правових актів у сфері кримінально-правової охорони водних ресурсів до початку ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Найдавніші відомі писані пам'ятки права, які діяли на українських землях, містили окремі положення щодо охорони природних ресурсів, у тому числі вод. Проте, кримінальна відповідальність за порушення правил охорони водних ресурсів не встановлювалась. Так, у період від 20-30 тис. років тому назад до завершення періоду Київської Русі кримінальна відповідальність за забруднення та засмічення водних об'єктів не встановлювалась. Водні ресурси підлягали охороні тільки як об'єкти власності.

У дохристиянські часи Київської Русі вода мала надважливе значення, оскільки вона використовувалась не тільки у побутових цілях, а й для відправлення релігійних обрядів язичників. Найвидатнішою писаною пам'яткою періоду Київської Русі є «Руська правда». Цей збір законів містить окремі положення щодо правової охорони природних ресурсів, у тому числі вод. Так, існувало положення про заборону рибальства у період нересту. Також досить детально врегульовувалися відносини з охорони бобрів. Стаття 69 Руської правди передбачала кримінальну відповідальність за крадіжку бобрів: Аже кто оукрадеть бобръ то 12 гривень [1]. Стаття 70 Руської правди закріплювала положення, відповідно до якого у разі виявлення слідів руйнування поселення бобрів і за відсутності свідків цього злочину, відповідальність несла уся селянська община: Аже будеть росѣчена земля или знаменьє им же ловлено или сѣтъ то по верви искати въ собѣтатя любо платити продажу [1]. Проте, кримінальна відповідальність за забруднення та засмічення водних ресурсів не встановлювалась.

Аналізуючи положення «Руської правди» можна визначити, що у той час водні ресурси охоронялись виключно як власність. Так, на той час вже існували млини, які могли перебувати у приватній власності. В обов'язок

власника млина входило попередження збитків, які можуть бути завдані водою, що протікає до млина, а якщо їх не можна попередити – припинення роботи млина [2, с. 36-37]. Власник земельної ділянки з розташованими на нею водними ресурсами мав право обмежити право користування ними іншими особами або взагалі заборонити таке користування. За порушення цих обмежень та заборон встановлювалась кримінальна відповідальність у вигляді штрафу. Враховуючи, що водний об'єкт був приналежністю земельної ділянки, а власник таких ділянок мав право на обмеження прав інших користувачів, вважається, що саме в цей період починається формування так званого «берегового права» [3, с. 12]. Це означає, що у період Київської Русі право власності на водні ресурси належало власнику земельної ділянки, на якій вони розташовувались.

На українських землях діяли положення «Саксонського зеркала» (близько 1220 р.). Ця збірка правових норм містила положення щодо використання водних ресурсів для громадських потреб та приватних інтересів. «Саксонське зеркало» також охороняло водні ресурси як власність. За порушення правил рибальства існувала кримінальна відповідальність: встановлювалась пеня в 3 шилінги тому, хто буде ловити рибу в природному водоймищі, що належить іншому, і пеня в 30 шилінгів тому, хто буде ловити рибу в чужому, штучно виритому ставку [3, с. 13]. Кримінальної відповідальності за забруднення та засмічення водних ресурсів у «Саксонському зерцалі» не закріплювалось.

Окремі норми щодо правової охорони водних ресурсів містились у індивідуальних актах, які видавались князями. Так, підтверджуючи статутну грамоту митрополита Купріяна Константиновському монастирю від 1391 р., великий князь Василь Дмитрович заборонив своїм рибалкам ловити рибу в монастирських озерах: «Рыболове мои великого князя не наезжают в монастырские озера» [4, с. 22] За охоронної грамоти Івана III від 1484 р. Спасо-Ефимієву монастирю жителям Суздаля заборонялося ловити рибу в монастирському озері Кам'яниці під загрозою штрафу в 2 руб. [5, с. 42].

Судебнику Казимира 1468 року, Судебник 1497 року та Судебник 1550 року не містили положень про кримінальну відповідальність за порушення правил користування водними ресурсами. Більшість положень Судебників присвячено суто процесуальним питанням розгляду спорів у судах.

Окремі положення щодо охорони навколишнього природного середовища, в тому числі кримінально-правової охорони водних ресурсів, містяться у Литовській статутах. Так, у Першому Литовському статуті 1529 року міститься Розділ 9 «О ловы, о пущу, о бортное дерево и озера, о боброве гоны, о соколие гнезда и о хмелища». Правовій охороні водних ресурсів присвячені такі статті цього розділу: ст. 3 О борти и озера, о сеножати, хто мает в чужой пущи, яко ся мают в том справовати, ст. 5 Хто чужие озера в пущы своей половиш и сеножати покосит, што мает платити, ст. 8 Хто бы кому озеро або сажовку, або став зволочил. Так, відповідно до ст. 5 хто чужое озеро в пущы своей поволочит, тогды мает тому, чие озеро будет, гвалт платити, а господарю противня и за рыбу, на чом тот смети кметь присягнути, што ему шкоды в рыбе станет [6].

Питання використання та охорони водних ресурсів регулювалися також у Другому Литовському статуті 1566 року. Особливостям використання та охорони природних ресурсів у цілому присвячений Розділ 10 «О ловы, о пущу и о дерево бортное». Важливе значення для теми дослідження мають статті 3 та 7 цього Розділу. Так, стаття 7 встановлює відповідальність за неправомірне використання озера у вигляді штрафу, який складає дванадцять рублів, та обов'язок відшкодувати заподіяну шкоду. Тежь уставемь, естли бы хто кому озеро або сажовку або ставъ зволочиль, або млынъ зжогъ, Ѓзъ порубаль; таковый оному маеть платити кгвалтъ дванадцать рублевъ, а шкоду предсе оправити [7].

Третій Литовський статут 1588 року також містив положення, які регулювали вищезазначені питання. Порядку використання та охорони навколишнього природного середовища присвячено 10 Розділ статуту «О пущу, о ловы, о дерево бортное, о озера и сеножати», який включає в себе 18

артикулів. У артикулі 3 «О борти, о озера и сеножати, хто маєть в чьей пушцы» закріплено положення, відповідно до якого тежъ уставуемъ: которые мають борти свои в пушцы нашо[й], г[о]с[по]д[а]рской, або тежъ князской, паньской и земляньской которымъ обычаемъ мають бортей своихъ ужывати, а то тымъ обычаемъ: хто маєть борти свои або озера, або сеножати, або при сеножатехъ лазни у чьей пушцы, тогды к озеру з неведомъ ехати волно, а собаки ему не брати, ани рогатины, ани жадное стрелбы, чым бы мель в зверу шкоду учинити [8]. Цей артикуль також закріплював положення, відповідно до якого власник пущі, на території якої розташоване озеро, не має права перешкоджати входу у цю пущу. Артикуль 4 «Хто бы чужие озера у своей пушцы поволочыль» закріплює наступне положення: хто бы чюжие озера у своей пушцы поволочиль, тогды маєт тому, чие озеро будет, кгвалтъ платити и за рыбу, на чом тот панъ смети будет присягу вчинити, што ему в рыбе шкоды станет, досыть уделати [8]. Сьомий артикуль «Хто бы кому озеро албо ставъ, або сажовъку зволочиль, або млынъ зжогъ» встановлював відповідальність за забруднення озера у вигляді штрафу, який складає 12 рублів.

У козацько-гетьманську добу не було прийнято державних правових актів, які б торкалися питання кримінально-правової охорони водних ресурсів. У той час на території України діяли акти періоду Київської Русі та Литовсько-польської доби, а також норми звичаєвого права.

Важливу значення для кримінально-правової охорони водних ресурсів мало Соборне уложення 1649 року – звід законів, який врегулював кримінальні та цивільні правовідносини. Як і за часів Київської Русі, люди будували греблі, змінювали русла рік, збільшували або знижували рівень води у водних об'єктах тощо, у зв'язку з чим законодавством встановлювалась відповідальність за шкоду, спричинену діями людини в процесі використання вод [3, с. 15]. У цьому правовому акті містились норми, які закріплювали заборону використання водних об'єктів та рибальства, а також передбачали відповідальність за порушення таких

заборон. Так, пункт 8 Розділу 3 містив таке положення – «а кому лучится стояти в государевых в дворцовых селех, и тем в государевых прудех и в озерах рыбы на себя не ловити. А будет кто без государева повеления в дворцовых селех учнет в государевых прудех и в озерах рыбу ловити, и на том взяти на государя пеня, или ему наказание учинити, что государь укажет» [9, с. 77]. Отже, Соборне уложення містило норми, які безпосередньо встановлювали кримінальну відповідальність за забруднення та засмічення водних ресурсів.

Важливе значення для кримінально-правової охорони вод мали царські укази, які стосувались, як правило, конкретно визначеного об'єкта. Так, наприклад, у 1676 році було прийнято царський указ про порядок лову риби в Плещееві озері, у якому пропонувалося ловити тільки велику оселедець. За ловлю дрібної оселедця «старості і рибних ловцям бути смертної кари» [10, с. 98].

Пожвавлення у галузі кримінально-правової охорони водних ресурсів прослідковується з переходом українських земель під владу Російської імперії. В Артикулі військовому (1709 р.) у ст. 90 було встановлено покарання за забруднення джерел питної води у вигляді обов'язку винного «вчистити» забруднення і визначено санкції: «жорстоко наказаним бути» [4, с. 5]. У 1718-1819 рр. були видані акти, що забороняли вивозити сміття в річки, канали, протоки, обробляти колоди й дошки на берегах річок, викидати баласт у гаванях, річках і на рейдах. За порушення цих указів передбачалось покарання – заслання на каторгу [11, с. 12]. Отже, вперше на законодавчому рівні було встановлено кримінальну відповідальність за засмічення водних ресурсів. Це дає підстави вважати, що кримінально-правова охорона водних ресурсів бере свій початок з XVIII століття. Першим злочином у цій сфері, за який на офіційному рівні було передбачено притягнення до кримінальної відповідальності, було засмічення водних об'єктів [12, с. 22].

Досить детально кримінально-правова охорона водних ресурсів розглядалась у збірці норм феодального права Лівобережної України «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.). Питанням використання та охорони водних ресурсів присвячений Розділ 18 Прав. Так, наприклад, у пункті 2 Артикулі 2 встановлювалась кримінальна відповідальність за неправомірне використання водних ресурсів, розташованих на чужій земельній ділянці, що спричинило шкоду власнику таких водних ресурсів. Відповідальність встановлювалась у виді покладання на винного обов'язку у натурі усунути заподіяну шкоду та відшкодувати завдані збитки: обидимому насилля дванадцять рублей денегъ заплатитъ, такъ какъ би межу спортилъ, и за всѣ убитки, которие челобитчикъ тоєю рѣкою или другимъ течениемъ воднимъ некористуясь понестъ, награжденіе по разсмотренію суда учинить долженъ [13, с. 530]. Також встановлювалась кримінальна відповідальність за пошкодження або знищення мельниць та плотин. Відповідно до п. 1 Артикуля 1 хто же би мельницу чію спортилъ или зжегъ, или плотину роскопалъ, таковий обиженному уплатитъ за насиліе дванадцять рублей и за убитки въ останокѣ млива и протчие [13, с. 536]. Також встановлювалась кримінальна відповідальність за порушення правил зайняття рибним промислом. Відповідно до п. 2 Артикуля 5 хто бѣ чіе озеро, ставъ, езь, сажавку виловилъ, сажъ или гать порубилъ, либо разметалъ, таковий имеѣт обиженному за насиліе дванадцять рублей денегъ заплатитъ и убитки наградитъ по доказательству [13, с. 537]. Також було встановлено заборону на лов риби в «чужому ставу» без дозволу відповідних господарів [14, с. 37].

Висновки. Отже, до початку XVI століття кримінально-правової охорони водних ресурсів взагалі не існувало. Водні ресурси у той час охоронялись виключно як власність. Від часів Київської Русі досить детально регулюються правила рибальства. Перші положення, які містили кримінальну відповідальність за порушення правил користування водними ресурсами були закріплені у Литовських статутах (1529, 1566, 1588 рр.). Така відповідальність встановлювалась переважно у вигляді штрафу та

покладення на винну особу обов'язку відшкодувати заподіяну шкоду та завдані збитки. Пожвавлення у галузі кримінально-правової охорони водних ресурсів прослідковується з переходом українських земель під владу Російської імперії. Збірник «Права, за якими судиться малоросійський народ» був першим нормативним актом, який детально описував злочини у сфері охорони водних ресурсів та встановлював за кожний злочин вид та міру кримінального покарання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Текст Широкої Руської правди // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/bilets/bil09.htm>
2. Марусенко Р. І. Правові аспекти земельних сервітутів в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Роман Ігорович Марусенко. – К.: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2005. – 211 с.
3. Дроваль О. М. Правовий режим земель водного фонду України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Ольга Миколаївна Дроваль. – Х.: НЮУ ім. Ярослава Мудрого, 2016. – 226 с.
4. Булгаков М.Б. Российское природоохранное законодательство XI–XX вв. / М.Б. Булгаков, А.А. Ялбуганов. – М.: Издательство «ЛЕГАТ», 1997. – 83 с.
5. Буцко О. В. Витоки, історія кримінальної відповідальності за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах / О. В. Буцко // Юридична наука. – 2014. – № 11. – с. 39-49.
6. Перший (Старий) статут Великого князівства Литовського 1529 року // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://constituanta.blogspot.com/2012/11/1529.html>
7. Другий (Волинський) статут Великого князівства Литовського 1566 року // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/statut2/st1566.htm>

8. Лицкевич О. Статут Великого княжества Литовського 1588 года / О. Лицкевич. – М., 2003. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://starbel.narod.ru/statut1588.htm>
9. Епифанов П. П., Тихомиров М. Н. Соборное уложение 1649 года / П. П. Епифанов, М. Н. Тихомиров. – М.: Издательство МГУ, 1961. – 431 с.
10. Бринчук М. М. Экологическое право (право окружающей среды): учебник для студ. вузов, обуч. по спец. «Юриспруденция» / М. М. Бринчук. – М.: Юристъ, 1998. – 688 с.
11. Мунтян В. Л. Правова охорона природи УРСР / В. Л. Мунтян. – К.: Вища школа, 1973. – 232 с.
12. Матвійчук В. К., Присяжний В. М. Забруднення, засмічення та виснаження водних об'єктів: відповідальність, досудове і судове слідство та запобігання: Монографія. / В. К. Матвійчук, В. М. Присяжний. – К.: КНТ, 2007. – 272 с.
13. Кистяковский А. Ф. Права, по которымъ судится малороссійській народъ / А. Ф. Кистяковский. – Кіевъ: Университетская типографія (І. І. Завадскаго), 1879. – 1065 с.
14. Тішкова Н. Державне управління охороною навколишнього середовища на українських землях: ретроспективний аналіз / Н. Тішкова // Державне управління та місцеве самоврядування. – 2006. – Вип. 3 (30). – с. 34-42.
15. Солоха М. Т. Формування правового механізму державного регулювання використання водно-ресурсного потенціалу України: історичний аспект / М. Т. Солоха // Актуальні проблеми державного управління. – 2014. – Вип. 2 (46). – с. 171-182.
16. Голиченков А. К. Экологический контроль: теория и практика правового регулирования / А. К. Голиченков. – М.: Изд-во МГУ, 1992. – 75 с.